

УДК 330.8

ЛОЗОВА Оксана, аспірант Львівського національного університету
ім. Івана Франка

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ ГРОШЕЙ І ГРОШОВОГО ОБІГУ УКРАЇНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Досліджено внесок українських учених XIX – початку XX століть у розвиток монетарної теорії. Зосереджено увагу на теоретичних проблемах, які були предметом дослідження: суть і функції грошей, цінність грошей, роль держави в грошовій сфері, еволюція грошових відносин, перспективи паперово-кредитного обігу, можливість функціонування наднаціональної валюти.

Ключові слова: гроші, грошова система, цінність грошей, паперово-кредитний обіг, кредитні білети, кон'юнктурна теорія грошей.

Монетарна політика є важливим елементом національної економічної політики. Її суть у регулюванні грошового обігу та кредитуванні з метою сприяння економічному зростанню, утриманні інфляції на необхідному рівні, забезпеченні стабільності грошової одиниці, зайнятості населення.

В еволюції економічної науки монетарна політика виступала важливим предметом дослідження багатьох наукових шкіл. Теоретичне усвідомлення сутності й змісту монетарної політики почалося з появою такої економічної інституції, як центральний банк та закріпленням за ним монополії на емісію грошей, а також функції кредитора останньої інстанції.

У сучасній економічній літературі виокремлюють два головних напрями розвитку монетарної теорії: з одного боку – розвиток класичних, неокласичних і сучасних монетаристських теорій грошей, а з іншого – кейнсіанських, некейнсіанських і посткейнсіанських теорій [1, с. 37]. Окремо слід відзначити вклад у розвиток теорії грошей і формування сучасної концепції монетарної політики українських вчених-економістів, оскільки їх погляди формувалися на національному ґрунті з урахуванням особливостей господарської діяльності, що дуже важливо при розробці економічної політики в сучасній Україні. Це і зумовлює актуальність обраної теми.

Досліджували українську економічну думку багато науковців, зокрема А. Антонович [2], С. Злупко [3–7], В. Базилевич [8], П. Юхименко [9], Л. Корнійчук, Н. Татаренко [10], П. Леоненко [11], В. Лагутін, Т. Киричевська [12] та ін. Опрацювання робіт цих науковців дало змогу виділити видатних українських вчених-економістів, які внесли вагомий вклад у розвиток теорії грошей та монетарної політики.

Метою статті є дослідження внеску у розвиток теорії грошей і грошової політики українських вчених і визначення їхнього впливу на сучасну монетарну політику.

У когорті видатних українських економістів європейського рівня кінця XVIII – першої половини XIX чільне місце посідає М. Балудянський. Він аналізував погляди передових західноєвропейських економічних шкіл, зокрема меркантилістів, фізіократів і класиків, у тому числі їх теорії щодо грошей і кредиту. Співвідношення золотих і паперових грошей, банкнот, банківські операції тощо – предмет економічної системи М. Балудянського [6, с. 29].

"Гроші, – твердив економіст, – є тільки знаряддя або досконала машина, що служить полегшенню торгівлі, а не загальне чи переважачи державне багатство" [6, с. 29]. Однак гроші – це не тільки знаки, вони мають внутрішню вартість. М. Балудянський проаналізував ефективність різних грошових систем. За відсутності товарів гроші не мають сенсу: вони не принесуть користі, якщо не буде засобів до існування. Ця думка не втратила своєї актуальності й досі. Обов'язок уряду встановити контроль за збором капіталу, платою за роботу, зиском із капіталу та доходів. Тоді грошей буде стільки, скільки потрібно, але не більше. Розвиток економіки М. Балудянський пов'язував із особистою свободою і власністю, державне втручання в економіку виправдовувалося тільки для забезпечення свободи дії.

Окремо М. Балудянський розглядав асигнаційні банки і кредитні папери, зокрема ті, що виконують функції грошей. Зіставивши різні погляди на обіг паперових грошей, український вчений виявив закон, за яким "всі види паперових грошей, що є в обігу держави, усією своєю кількістю не повинні ніколи перевищувати суму золотих і срібних грошей, місце яких вони заступають або, якби при однаковій торгівлі за відсутністю паперових грошей, були в обігу" [6, с. 30].

Дослідженням проблем грошового обігу займався і М. Бунге, зокрема він стверджував, що гроші виникли у процесі еволюції та задоволення потреб обміну. "Поява грошей взагалі, і зокрема металічних, або монет, є абсолютно природним явищем, якщо звернути увагу на ті перепони, які зустрічаються при природному обміні і накопиченні майна без знарядь обміну" [4, с. 127].

Аналізуючи еволюцію грошового господарства, М. Бунге спершу виділяє переваги металевих грошей порівняно з іншими товарами у зв'язку з їх властивостями благородних металів, а саме: "рідкісність,

котра забезпечує їх цінність; постійність цінності і міцності, які роблять їх доброю заставою цінності; подільність, котра дає можливість відображати більші чи менші ціни" [4, с. 129]. Досліджуючи переваги монети як засобу обміну, вчений виявляє і її суттєві недоліки: по-перше, її виготовлення "вимагає значних витрат"; по-друге, "цінність її залежить від цінності речовини, з якої вона карбується" [4, с. 129]. Розмірковуючи, чи необхідно карбувати гроші саме із дорогоцінних металів, М. Бунге дійшов висновку, що хоча "засоби обігу без внутрішньої вартості – найкращі; але ж ми повинні погодитись і з тим, що паперові гроші, які задовольняють лише цю вимогу, неможливі. То як же вийти з цього протиріччя?" [4, с. 130]. Відповідь він бачить у новому засобі обігу – кредитних знаках, виготовлених із паперу (отже дешевих), які при цьому відрізняються від грошей тим, що не вимагають самостійної цінності, маючи представницьку цінність, яка виражає дійсну вимогу, яку необхідно буде виконати. Однакова придатність в обігу як грошей, так і кредитних знаків слугує, на думку економіста, кращим доказом заміни одних іншими. Різниця між монетою та кредитними знаками полягає лише в тому, що вимоги, які виражаються монетою, забезпечуються цінністю матеріалу, з якого виготовлена монета, а вимога, що відображається кредитним знаком, отримує реальність від страхування, від забезпечення реалізації кредиту [8, с. 386].

На перспективності кредитного обігу та продуктивному народно-господарському значенні кредиту наголошував і О. Миклашевський, зокрема у своїй монографії "Гроші". Він називав кредитний обіг новою економічною силою, пророкуючи час, коли функції загальної мінової одиниці виміру, збереження і передачі цінностей виконуватиме кредит, а тогочасне господарство є лише перехідною формою до кредитного [13, с. 445]. Також вчений зауважував на соціальному значенні грошей: "...вони і поєднують, і роз'єднують, і підпорядковують як окремих індивідів, так і значні громадські групи в межах єдиного господарства" [13, с. 77]. Тобто гроші можуть виступати в суспільстві як консолідуючим чинником, так і, за певних умов, дестабілізуючим. Він звертав увагу на соціальний аспект втрат від знецінення грошей: "Ідеться про банкрутство кредиторів, які нагромаджували майно своєю заповзятливою працею, а у вигідному становищі опиняться позичальники – невдахи і марнотрати" [13, с. 509]. Від знецінення грошей постраждає і значна кількість приватних осіб, особливо з бідніших верств населення, в котрих зменшаться реальні доходи, що призведе ще до більшого їх зубожіння.

Також О. Миклашевський розглядав можливість створення єдиної міжнародної монети, всесвітньої грошової системи, що особливо цікаво в контексті інтеграційних процесів у Європі та створення єдиної валюти – євро. Він писав, що однією з функцій грошей є об'єднання матеріальних інтересів людей та створення підвалин для міжнародного

поділу праці: "Багато зусиль доведеться докласти людству для переходу до єдиної всесвітньої монети, але це буде великим кроком в історії розвитку людських відносин" [13, с. 683].

Кредитні білети мають переваги перед іншими формами грошей через їхню дешевизну, мобільність, еластичність, і головне – продуктивність використання, наголошував А. Антонович [1, с. 38]. Його теорія обігу паперових грошей базується на теорії цінності, яка, на думку вченого, є центральною категорією політичної економії.

У своїй докторській дисертації "Теорія паперово-грошового обігу і державні кредитні білети", виданій у Києві в 1883 р., А. Антонович опирався на концепцію трисекторності народного господарства (виробництво, розподіл, споживання) і на власну теорію цінності, згідно з якою цінність має різне значення у трьох відповідних контекстах. Значення грошей він пропонує розглядати з тих самих позицій – виробництва, розподілу і споживання. На думку А. Антоновича, такий підхід економічна наука ігнорувала, обмеживши розгляд грошей крізь призму розподілу і споживання. "Ми прагнули довести, – писав він, – що гроші мають безсумнівне значення й у виробництві. Цінність або гідність грошової одиниці ми визначаємо якістю її роботи" [2, с. 254]. Відповідно до цього постулату, збільшення маси грошей у країні, яке не супроводжується збільшенням виробів і послуг, веде до зменшення речової цінності грошової одиниці на тій основі, що нова кількість грошової маси не знаходить для себе відповідної "роботи" і спрямовується винятково на купівлю готових виробів і послуг з метою споживання. Зменшення маси грошей при подібних обставинах призводить до протилежних результатів. Зовнішнім виявом установленної залежності цінності грошей від їх маси слугує закон попиту і пропозиції, де під попитом на гроші розуміється кількість виробів і послуг [2, с. 255].

Коливання співвідношення між попитом на гроші та їх пропозицією залежить не тільки від загального стану продуктивності, а й від того, спрямовуються гроші на виробництво чи обслуговують тільки споживання: у другому випадку гроші призводять до однобічного стимулювання виробництва, яке, звичайно, закінчується кризами. Гроші, спрямовані, на продуктивну діяльність, зумовлюють цілеспрямоване поєднання факторів виробництва, збільшення того попиту на продукти, котрий уречевлюється в них, стимулюючи бажане і сприятливе пожвавлення промисловості. На думку вченого, країна часто потребує не речових капіталів, а грошей, бо саме вони є тією силою, що з'єднує фактори виробництва. "Ми твердимо, – пише А. Антонович, – що зміни в кількості виробів і послуг можуть залежати і від спрямування грошей у виробництво" [2, с. 255]. Це – фундаментальний висновок щодо зв'язку грошей із виробництвом, який виправдовує емісію паперових грошей в інтересах збільшення виробів

і послуг. Цей факт ігнорувався економістами. А загальне збільшення продуктивності під впливом банківських білетів слугує очевидним доказом того, що й паперові гроші, використані з продуктивною метою, можуть впливати на збільшення кількості виробів і послуг. Тому немає підстав приписувати паперовим грошам усі біди й аномалії економічного життя, бо останні не мають джерела в паперово-грошовому обігу. Ці міркування свідчать, що А. Антонович не тільки не заперечував емісії паперових грошей, а й вважав її доцільною при стимулюванні виробництва. Його ідеї не втратили актуальності й досі, особливо при регулюванні грошового обігу та забезпеченні економічного зростання [5, с. 213].

Обґрунтовуючи важливе народногосподарське значення грошей та їх економічну цінність, український вчений також звертав увагу на їх суспільну значимість і соціальну природу. Він зауважував, що гроші є важливим чинником соціальної стабільності, що об'єднує в суспільстві економічно активних людей. На думку А. Антоновича, гроші "являють собою силу, що поєднує людей для ведення спільних справ на засадах, що виключають зазіхання на свободу особистості" [1, с. 38].

І. Франко у посібнику "Розмови про гроші і скарби" [7] розкрив суть, закономірності виникнення і роль грошей в обміні, виклав своє розуміння основних функцій грошей, детально розглянув гроші у функції міри вартості, засобу обміну, засобу платежу і накопичення, всебічно і доступно з'ясував закономірності розвитку грошей від зливків, які йшли на вагу, до паперових грошей із їх національною формою, державними знаками і примусовим курсом, розкрив суть грошей у здійсненні операцій лихварського і торговельного капіталів у докапіталістичну добу.

У розвитку теорії грошей і монетарної політики особливо вагомим можна вважати внесок видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського. Розкривши причини появи грошей, визначивши поняття металевих і паперових грошей, він звернувся до "найтяжчого питання політичної економії – теорії грошового обігу". Згідно зі своєю генетико-еволюційною концепцією, М. Туган-Барановський з'ясував суть, походження і основні функції грошей, досліджував питання їхньої цінності, обґрунтував доцільність паперових грошей і передбачив усунення системи золотого стандарту [5, с. 340].

Вчений стверджував, що "виконання предметом функцій грошей (насамперед головних його функцій) і робить предмет грішми" [14, с. 245]. Проаналізувавши функції грошей, він сформулював власне визначення: "Гроші, таким чином, можуть бути визначені як предмет, що виконує в господарстві даного суспільства функції загального мірила цінності, загального знаряддя обміну і законного платіжного засобу" [14, с. 245].

Величезну роль грошей у сучасному господарстві та необхідність грошового обігу М. Туган-Барановський пояснював неорганізованістю, непланованістю суспільного виробництва, які властиві капіталістичному господарству [5, с. 341].

Із необхідності грошового обігу для господарства випливає питання про цінність грошей. На думку М. Туган-Барановського, центральною проблемою в теорії грошей є питання їх цінності. Якщо у зазначеному пункті теорії існують неясності, то "всі її подальші висновки будуть хиткими та невизначеними" [14, с. 251]. Як відзначив М. Туган-Барановський, у сучасній йому економічній науці не існує загальноприйнятої теорії цінності грошей. Натомість є дві теорії, що конкурують між собою: кількісна і товарна, однак, на думку вченого, до визначення цінності грошей не можна застосувати жодну з них. Критично розглядаючи ці теорії, він визначив вади і переваги кожної, а також запропонував власну теорію цінності грошей, яку назвав кон'юнктурною. Крім того, М. Туган-Барановський вперше висловив ідею про те, що гроші можуть і мають бути об'єктом державного регулювання. Ця теза згодом стане визначальною у науковій спадщині Дж. Кейнса.

Головна цінність кон'юнктурної теорії у тому, що зміни цінності грошей зумовлюються не змінами умов попиту і пропозиції окремих товарів, а змінами умов загальної кон'юнктури товарного ринку, тобто загальними умовами товарно-грошового ринку. Далі М. Туган-Барановський стверджує: "до цього часу державна влада майже не ставила перед собою завдання плановірно впливати на цінність грошей. Це стосується і цінності товарів: і у цій галузі суспільна влада, як правило, поводи́ла себе абсолютно пасивно, віддаючи утворення товарних цін на розсуд вільної гри економічних сил. Однак між цінністю товарів і цінністю грошей є принципова відмінність: цінність товару створюється на основі свідомих розцінювань окремих індивідів, чим держава керувати не може, натомість цінність грошей є позасвідомим стихійним продуктом соціальної взаємодії, що повною мірою допускає державне регулювання. Тому завдання плановірної політики грошового обігу, що ставить собі за мету регулювання цінності грошей, не містить у собі нічого неможливого. Для економічної науки на передній план висувається нове завдання величезної практичної значимості – вироблення основ раціональної грошової політики" [1, с. 40]. Отже, М. Туган-Барановський першим із економістів дійшов висновку, що державна грошово-кредитна політика не лише має право на існування, а й стає необхідною у сучасному господарстві. Українському економісту належить перша аргументація державної політики у сфері грошового обігу, перше передбачення майбутніх проблем, з якими досі стикається світова економіка.

М. Туган-Барановський підкреслював важливу роль центрального банку держави, тобто такого центрального закладу, який має у своєму розпорядженні величезні кошти і при здійсненні грошово кредитної політики керується не отриманням зиску, а загальнодержавними інтересами.

Український економіст наполягав на тому, що однією з найважливіших складових правильності економічної програми має стати активна політика держави і державних органів, спрямована на створення нової грошової системи; використання державного регулювання з метою стимулювання ефективного платоспроможного попиту й інвестиційного процесу. При цьому він наголошував, що влада держави не є безмежною – вона обмежена ринковими силами. Ще задовго до Дж. Кейнса М. Туган-Барановський довів, що гроші мають самостійну цінність, і до них має бути застосована певна регулююча політика [5, с. 346].

Більшість економістів, що досліджували теорію грошей у той період, неприхильно ставилися до паперових грошей, за якими не визнавали самостійної цінності. Натомість М. Туган-Барановський проповідував, що настане час, коли паперові гроші визнаються справжніми грошима, тобто самостійним мірилом цінності. І не за горами той час, коли держава почне втручатися у стихійні процеси, що захоплюють паперові гроші [14, с. 271]. Також український економіст передбачив, що після Першої світової війни постане нова грошова система паперових грошей. А золото (резерви) зберігатиметься у сховищах центральних національних банків для ведення активної валютної політики, придбання іноземної валюти для експортно-імпортних операцій.

Вартий уваги і розвиток поглядів М. Туган-Барановського щодо можливості використання паперових грошей як міжнародної валюти. Така можливість існує, на думку вченого, лише за умови, що ця система буде прийнята всіма країнами і скеровуватиметься відповідними міжнародними угодами [1, с. 39].

Своїми науковими новаторствами М. Туган-Барановський збагатив світову економічну думку, його погляди залишаються актуальними й досі.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що українські вчені внесли значущий вклад як у вітчизняну, так і у світову монетарну і економічну теорію загалом своїми дослідженнями з питань, що стосуються суті грошей, їх функцій, цінності та ролі в економіці та суспільстві, обґрунтували роль грошово-кредитного обігу та його перспективи, довели необхідність державного регулювання грошового обігу, а також проповідували створення єдиної міжнародної валюти (таблиця).

Починаючи з усвідомлення суті грошей, їх ролі та функцій, українські економісти поступово підходили до визначення необхідності державного регулювання грошового обігу та необхідності прове-

дення монетарної політики. І якщо попередники тільки наголошували на необхідності державного втручання у грошову сферу, то у працях М. Туган-Барановського грошова політика отримала теоретичне осмислення.

Гроші та грошовий обіг у теоріях українських учених-економістів

Автор	Зміст теорії
Балудянський М. (1769–1847 рр.)	Гроші – тільки інструмент для полегшення торгівлі, а не загальне багатство. Обов'язок уряду контролювати збір капіталу, плату за роботу, зиск з капіталу і доходів, для забезпечення необхідної кількості грошей в обігу. Кількість паперових грошей в обігу не повинна перевищувати суму золотих і срібних
Бунге М. (1823–1895 рр.)	Гроші – інструмент задоволення потреб обміну. Перспективи паперових грошей (кредитних білетів), необхідність заміни ними металевих грошей
Антонович А. (1848–1917 рр.)	Переваги і перспективи паперових грошей (кредитних білетів). Питання цінності грошей. Продуктивний характер паперових грошей, тобто паперові гроші – засіб стимулювання виробництва. Гроші – важливий чинник соціальної стабільності, що об'єднує економічно активних людей
Франко І. (1856–1916 рр.)	Питання цінності грошей. Необхідність паперових грошей
Миклашевський О. (1864–1911 рр.)	Перспективи паперових грошей (кредитних білетів), необхідність заміни ними металевих грошей. Соціальний аспект грошей: поєднують і роз'єднують людей. Втрати суспільства від знецінення грошей. Створення єдиної міжнародної грошової одиниці, всесвітньої грошової системи
Туган-Барановський М. (1865–1919 рр.)	Питання цінності грошей (кон'юнктурна теорія цінності грошей). Необхідність державного регулювання цінності грошей і грошового обігу, обґрунтування важливості грошово-кредитної політики. Важливість та роль центрального банку для регулювання грошового обігу. Перспективність і необхідність паперових грошей. Використання паперових грошей як міжнародної валюти

Цінність поглядів українських учених-економістів другої половини ХІХ – початку ХХ століття є очевидною. Отже, ці теорії можуть бути корисними при формуванні національної економічної політики загалом та монетарної зокрема, адже вони базуються на національних особливостях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хмелярчук М. І. Світові цінності української економічної думки в розвитку монетарної теорії / М. І. Хмелярчук // Вісн. ун-ту банк. справи нац. банку України. — 2008. — № 3 (груд.). — С. 37–40.
2. Антонович А. Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты / А. Я. Антонович. — К., 1883. — 262 с.
3. Михайло Балудянський. Про національне багатство // Злупко С. М. Українська економічна думка : хрестоматія / упоряд. С. М. Злупко. — К. : Знання, 2007. — С. 86–96.
4. Микола Бунге. Основи політичної економії // Злупко С. М. Українська економічна думка : хрестоматія. — К. : Знання, 2007. — С. 123–138.
5. Злупко С. М. Економічна думка України : навч. посіб. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 496 с.
6. Злупко С. М. "Економічна система" Михайла Балудянського // Універсум. — 1994. — Листопад – грудень. — С. 28–30.
7. Іван Франко. Розмова про гроші і скарби // Злупко С. М. Українська економічна думка : хрестоматія. — К. : Знання, 2007. — С. 293–311.
8. Микола Християнович Бунге: сучасний дискурс : монографія / за ред. В. Д. Базилевича. — К. : Знання, 2005. — 697 с.
9. Юхименко П. І. Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. — К. : Знання-Прес, 2000. — 514 с.
10. Історія економічних учень : підручник / Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін. ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К. : КНЕУ, 1999. — 564 с.
11. Історія економічних учень : навч. посіб. / В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай, П. М. Леоненко, А. П. Нестеренко — К. : Знання, 2004. — 1300 с.
12. Лагутін В. Д. Монетарна політика в трансформаційній економіці: довіра, стратегія, механізм реалізації : монографія / В. Д. Лагутін, Т. О. Кричевська. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-ет. — 2004. — 269 с.
13. Миклашевский А. Н. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса / А. Н. Миклашевский. — М., 1895.
14. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии. — 4-е изд. — Петроград : Право, 1917. — 540 с.

Стаття надійшла до редакції 01.06.2011.

Лозова О. Теоретическое осмысление сущности денег и денежного обращения украинскими учеными XIX – начала XX ст. Исследован вклад украинских ученых XIX – начала XX столетий в развитие монетарной теории. Сосредоточено внимание на теоретических проблемах, которые были предметом исследований: сущность и функции денег, ценность денег, роль государства в денежной сфере, эволюция денежных отношений, перспективы бумажно-кредитного обращения, возможность функционирования наднациональной валюты.

Lozova O. Theoretical understanding of money essence and cash flow by Ukrainian scientists in XIX-early XX c. The contribution of Ukrainian scientists in the middle of the nineteenth - early twentieth centuries in the development of monetary theory has been studied. The attention was paid to theoretical problems that were the subject of research: essence and function of money, value of money, the state's role in the monetary sphere, the evolution of monetary relations, the perspectives of paper-credit circulation and possibility of functioning of overnational currency.